

رویکرد روزنامه اختر به اندیشه های سیاسی جدید و تحولات انقلاب فرانسه

دکتر عباس قدیمی قیداری

استادیار گروه تاریخ دانشگاه تبریز

علی صادقی کاکرودی

کارشناس ارشد تاریخ

چکیده

روزنامه های برون مرزی و در تبعید عصر قاجار، بی تردید نقش برجسته و تعیین کننده ای در آشنایی ایرانیان و به ویژه روشنفکران و اندیشه گران ایرانی با تجدد و مفاهیم بنیادین سیاسی و اجتماعی اروپا، که زمینه ساز تحولات بزرگ سیاسی، اجتماعی و اقتصادی غرب هستند، ایفاء نمودند. از میان این روزنامه ها، روزنامه اختر که در استانبول به پایداری برخی ایرانیان ترقی خواه و آزادی طلب منتشر می شد در تبیین و تشریح مفاهیم و اندیشه های جدید سیاسی و اجتماعی اروپا با تأکید بر عصر روشنگری و زمینه های فکری انقلاب کبیر فرانسه و انتقال آنها به زبان ساده برای ایرانیان و روشنفکران ایرانی نقش اساسی و محوری ایفاء نمود. رسالت روزنامه اختر در آگاهی بخشی و بیداری فکری جامعه ایران تعریف شده بود. نویسندگان اختر در کنار انتقاد از وضع سیاسی و اجتماعی ایران دوره ناصری و نقد ساختار دولت، در ترویج و تبلیغ مفاهیمی چون قانون و آزادی، ساختار دولتهای جدید اروپایی و مهمتر از همه تبیین مفاهیم و شعارهای اصلی انقلاب فرانسه سعی وافری داشتند. نوشته های اختر در بیداری فکری گروههایی از جامعه ایران و آشنایی آنان با تحولات جدید و اندیشه های نوین و نیز در برخی حرکتهای تندروانه در انقلاب مشروطیت ایران موثر افتاد. این مقاله رویکرد روزنامه اختر به اندیشه های سیاسی- اجتماعی عصر روشنگری و انقلاب فرانسه و انتقال آن به ایران را، به بررسی نشسته است.

کلید واژه ها: روزنامه اختر، عصر روشنگری، انقلاب کبیر فرانسه، انقلاب مشروطیت، اندیشه های جدید.

مقدمه

روزنامه ها همچون سایر عناصر جدید مدنیت غربی ، از طریق بالا و توسط اصلاح گران دولتی وارد ایران شدند و به تدریج به عنوان یکی از ارکان اصلی اطلاع رسانی و یکی از مهم ترین ابزارهای ارتباطات اجتماعی، نقش تعیین کننده ای را در تغییر و تحول سیاسی ، اجتماعی و فرهنگی ایران عصر قاجار با گسترش و ترویج اندیشه های جدید برعهده گرفتند. یکی از مهمترین کارکردهای روزنامه های غیر دولتی و منتقد دولت قاجار در خلق و ترویج مبانی و زمینه های انقلاب مشروطیت ایران چهره بست . به نوشته ی « کهن » روزنامه ها و نشریات چنان فضای دموکراتیک و نیروی پویای فرهنگی و سیاسی را در بطن جامعه ایران عصر قاجار پدیدار ساختند که در مدتی بسیار کوتاه ، توده ناآگاه و جوانان سرخورده ی دوران استبداد را با الفبای نوین سیاسی آشنا نمودند . (کهن ، بی تا ، ص ۲۱)

ایرانیان ترقی خواهی که در دوران قبل از مشروطیت ، با جنبه هایی از مظاهر پیشرفت، ترقی علوم ، فنون و نهادهای نو در اروپای غربی آشنا شدند ، بعد از مدتی با مقایسه جوامع غربی و جامعه خود ، نقش تعیین کننده و موثر روزنامه ها و نشریات را در روند تحولات و تغییر اجتماعی دریافتند. این افراد در گسترش فکر تاسیس روزنامه و ترویج ارتباط با آن موثر افتادند. نمی توان اصلاح طلبان و انقلابیون را از روزنامه نگاران و نویسندگان جدا کرد . به سخن دیگر ، نمی توان میان دو جریان رابطه ی نهادهای ارتباطی ، به ویژه ارتباطات اجتماعی و کل فرایند شورش سیاسی ، انقلاب و اصلاح اجتماعی تفکیک قائل شد . (مولانا ، ۱۳۷۱ ، صص ۲۱-۲۲)

در زمینه سازی برای انقلاب مشروطیت، افراد و گروههای آزادیخواه جامعه، با نشر روزنامه ها و شب نامه هایی در جهت تنویر افکار هم وطنان خود کوشیدند و راه را برای رسیدن به یک دموکراسی اجتماعی در جامعه ایران هموار کردند. به سبب نبود فضای باز سیاسی در ایران و خفقان عصر ناصری « مطبوعات در تبعید » و مطبوعات ملی (غیر دولتی) در بیرون از مرزهای ایران شکل گرفت و چنان نقش موثری ایفاء نمود که می توان این روزنامه ها را از مهمترین عوامل بیداری ایرانیان دانست. (رضوانی ، ۲۵۳۶ ، صص ۳۳-۳۴) در عصر مشروطه روزنامه هایی که بیشترین تأثیر را در بیداری افکار عمومی داشتند روزنامه های غیر دولتی بودند . روزنامه های غیر دولتی هم شامل برخی روزنامه هایی می شد که در داخل کشور منتشر می شدند و هم روزنامه

هایی که در خارج از ایران چاپ و انتشار می یافتند. روزنامه های غیر دولتی داخلی هم در برخی موارد چندان در بیداری مردم موثر نبوده، زیرا گردانندگان آن از آزادی عمل چندانی برخوردار نبودند. ولی روزنامه هایی که در خارج از کشور منتشر می شدند به دلیل دوری از قانون قدرت مرکزی ایران، در انتشار عقاید خود از آزادی عمل بیشتری برخوردار بودند. ارتباط میان روزنامه های برون مرزی در ایران و ساختار و تحولات درونی ارتباطی دوسویه بوده است و بیداری ایرانیان مرهون روشننگری روزنامه هایی است که در دوره ای طولانی، از پادشاهی ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه به فارسی از کلکته تا لندن انتشار یافتند (روزنامه هایی چون اختر، ثریا، پرورش، حبل المتین، قانون و...). و به انگیزه مخالفت با استبداد حاکم، به طور پنهانی به ایران فرستاده می شدند. (عباسی، ۱۳۸۶، ص ۲۰۹) درباره تحولات بزرگ سیاسی در اروپای قرن هیجده و به ویژه انقلاب فرانسه آگاهیهای توسط سفرنامه نویسان ایرانی و برخی مورخان دوره قاجار به دست داده شده بود، اما این آگاهیها از اشاره و دریافتهای بعضاً نادرست و ناقص فراتر نرفت. (قدیمی، ۱۳۸۹، صص ۷۳-۸۴) اما با آشنایی روشنفکران ایرانی با اندیشه های جدید و تحولات سیاسی بزرگ و جریان سازاروپا و شکل گیری روزنامه های آزاد منتقد، اراده ایی به وجود آمد برای تبیین و توضیح اندیشه های سیاسی و اجتماعی عصر روشننگری و آرمانها و شعارهای انقلاب کبیر فرانسه. در این راه روزنامه ها نقش اساسی ایفا کردند و در صدد برآمدن تا روایتی آگاهی بخش که می توانست الگویی برای کشورهایی چون ایران باشد از انقلاب فرانسه به دست دهند. در واقع هر روشنفکری که دغدغه ترقی و تغییر وضع موجود را داشت و در آرزوی آزادی وطن بود، نگاهش متوجه آرمانهای انقلاب فرانسه بود. نگاهی به مقالات و مرام نامه های روزنامه های آن دوران اهمیت اندیشه های عصر روشننگری و آرمانهای انقلاب فرانسه را برای نویسندگان روزنامه ها آشکار می سازد. نویسندگان این روزنامه های در تبعید که عمدتاً از خفقان و فضای استبدادی جلای وطن کرده بودند؛ می خواستند انقلاب فرانسه و مفاهیم آن را و سیر تحولات جامعه فرانسه را به عنوان الگویی برای ایران مطرح سازند. این طیف از روزنامه ها چارچوب اصلی خود را اختصاص به خواسته ها و مفاهیمی قرار دادند که بیش از یک سده قبل در انقلاب فرانسه به آن ها توجه شده بود. به نوشته توکلی طرقي در مراحل مختلف انقلاب مشروطیت از انقلاب فرانسه بارها یاد شده و هر یادکردنی نوعی یادگیری، و هر یادگیری نوعی فراخوانی به پیگیری و چالشگری برای آزادی خواهی و مشروطه خواهی بود. (توکلی طرقي،

۱۳۸۱، ص ۲۲۷) در روند انقلاب مشروطیت، آزادیخواهان ایرانی فراز و نشیب های گوناگونی را پشت سر نهادند که در برخی مواقع برای گذر از تنگنایی که در آن قرار گرفته بودند انقلاب فرانسه را به عنوان یک الگوی مناسب پیش روی خود می دیدند و سعی می نمودند همسانیهایی هر چند ظاهری بین این دو انقلاب پیدا کنند تا امیدوارانه تر در جهت پیروزی نهضتگام بردارند. برای نمونه روح القدس از جمله روزنامه های آزادیخواه عصر مشروطه در مطلبی نوشت: « پس با یک تعصب مذهبی و یک حمیت ملی جنبش و حرکتی کنید و هرکس، مخالف اساس مشروطیت و بر باد دهنده وطن است، را نابود کنید و وطن عزیز را از لوٹ آن منزه و مملکت را از تحت نفوذ اجانب خارج بنمائید با یک شجاعت فطری، مردانگی خودتان را به تمام سکان ارض، ثابت و مثل ملت « با حمیت فرانسه » صفحات تاریخ را از شجاعت و وطن پرستی و مذهب پرستی خودتان زینت دهید. (روح القدس، شماره ۱۷، صص ۱-۳)

در میان روزنامه های عصر ناصری که منتقد و مخالف دولت بوده و در خارج از ایران منتشر می شدند، روزنامه اختر از مهمترین روزنامه هایی بود که در معرفی و تبیین و توضیح اندیشه های جدید عصر روشنگری اروپا و آمال و زمینه های فکری انقلاب کبیر فرانسه، برای ایرانیان کوشید. این مقاله با اتکاء به مقالات و نوشته های روزنامه اختر در فاصله سالهای ۱۲۹۲ تا ۱۳۱۳ق. و برخی منابع معتبر سعی دارد تحلیلی از رویکرد های اختر به اندیشه های جدید و آرمانهای انقلاب فرانسه به دست دهد.

درباره ی اختر

نخستین روزنامه هایی که در ایران عصر ناصری و نیز بعد از آن تا اوایل سلطنت مظفرالدین شاه منتشر شدند تقریباً همگی ناشر افکار و نظریات حکومت وقت و سخنگوی دولت بودند و به همین دلیل نیز چندان مورد استقبال و توجه مردم قرار نمی گرفتند. به این ترتیب وظیفه آشنا ساختن ملت ایران با ارزش های مدرن غربی را، روزنامه هایی که خارج از ایران چاپ و به طور مخفی وارد ایران می شدند بر عهده گرفتند. (جهانبگلو، ۱۳۷۹، ص ۸۹) روشنفکران و تحصیل کردگان ایرانی بر اثر آشناییهایی که با جنبش های مشروطه خواهی و اندیشه های آزادیخواهانه غرب داشتند، می دیدند نظام حاکم مستبدی که در ایران بر اریکه قدرت تکیه زده، دیگر قابل تحمل نیست. بنابراین به این خودآگاهی رسیدند که ایران و ایرانیان زمانی می توانند به آرامش

عمومی، ثبات، امنیت و دموکراسی اجتماعی برسند که حکومت استبدادی موجود را ریشه کن کنند و یک حکومت مشروطه به سبک دول غربی را، در ایران جایگزین کنند. بنابراین یکسری از این آزاد اندیشان که به علل مختلف از ایران خارج شده بودند یک مبارزه فکری و مطبوعاتی را در بیرون از کشور آغاز کردند. مطبوعات خارج از کشور از نظر محتوایی جنبه اجتماعی، سیاسی و تفسیری داشتند، اغلب نویسندگان و ناشران آزادیخواه مشروطه طلب خواستار لغای حکومت استبدادی بودند، هم جراید و هم نویسندگان بی نهایت تحت تأثیر نظام سیاسی-اجتماعی اروپا و الگوی اداری و مملکتی و حکومتی کشورهای اروپایی به ویژه انگلستان، فرانسه، بلژیک و سوئد بودند. (مولانا، ۱۳۸۵، صص ۱۰۹-۱۱۰)

از قدیمی ترین روزنامه های فارسی که در خارج از جامعه ی بسته ایران منتشر می شد « اختر» بود. مدیریت روزنامه اختر با دو روزنامه نگار جوان، محمد طاهر تبریزی و میرزا مهدی معروف به « اختر» بود که از سال ۱۸۷۵م. ۱۲۹۲ ه.ق آغاز گردیده و تا ۱۸۹۵ م. / ۱۳۱۳ ه.ق به مدت ۲۰ سال در استانبول پایتخت امپراطوری عثمانی مرکز پژوهاک اندیشه ها و تحولات فکری، ایدئولوژیک و اجتماعی جدید غربی در همسایگی ایران انتشار می یافت و در کشور های مختلف مخفیانه توزیع می گردید. (ذاکر حسین، ۱۳۶۸، ص ۴۲) در ابتدا روزنامه اختر در چهار صفحه منتشر می شد و عنوان لوگوی (logo) آن با خط ثلث در بالاترین جای صفحه نخست آمده است. در عنوان روزنامه آمده است « مطبعه و اداره خانه در خان والده در دائره مخصوصه است » . به این صورت مشخص کرده که محل چاپ و دفتر روزنامه در محله « خان والده » می باشد که محل تجمع ایرانیان استانبول بوده است .

روزنامه اختر در طول مدت انتشارش عمده رسالت خود را روشن کردن افکار و اذهان ایرانیان و تحریک آزادیخواهی در ایران قرار داده بود که به حق با موفقیت از انجام این رسالت سنگین خود برآمد. در حقیقت در دوران تیره و تار استبداد، روزنامه اختر کمک بزرگی به تنویر افکار ایرانیان نموده و در ایامی که جراید این مملکت چند روزنامه درباری از قبیل ایران و اطلاع بوده ؛ روزنامه اختر جریده مهم و قابل مطالعه ی زبان فارسی به شمار می رفته است. (صدر هاشمی، ج ۱، ۱۳۶۳، ص ۶۳)

اختر نقش چشمگیری در بالابردن سطح فرهنگ عمومی جامعه ایران داشت و به سرعت مورد توجه قشر آزاد اندیش ایرانی قرار گرفت. روزنامه اختر و مطالب آن بیشترین تأثیر را در

شکل گیری افکار مترقی خواهانه و در نهایت مطالبات مشروطه خواهانه در دوران تیره و تاریک استبداد در جامعه ایرانی داشته است. روزنامه هایی که در خارج از کشور چاپ و انتشار می یافتند تأثیر فراوانی بر افکار عمومی می گذاشتند؛ چون آنها مطالبی را چاپ می کردند که جراید داخلی جرأت ابراز آن را نداشتند. این طیف از روزنامه ها درباره او یاوضاع و جریانات ایران آزادانه و بدون ترس از حکومت مرکزی سخن می راندند و برای برون رفت جامعه ایران از مشکلات فراوانی که با آن دست به گریبان بودند همواره خواهان اصلاحات و نوگرایی در ایران بودند. اختر را آغازگر مطبوعات آزاد برون مرزی، پدر روزنامه قانون به حساب آورده اند زیرا همین روزنامه بود که نخستین بار از قانون و قانون خواهی سخن به میان آورد. (رئیس نیا، ۱۳۷۴، ص ۲۷۷) انتشار روزنامه اختر موجب شد همه ایرانیانی که به دلایل مختلف در استانبول اقامت داشتند پروانه وار دور روشنایی اختر جمع شوند و به زودی اختر کانونی شد برای تجمع گروهی از روشنفکران ایرانی و آزاداندیشان گریخته از وطن که از این جریده در جهت تنویر افکار عمومی و اشاعه افکار آزادیخواهانه استفاده می نمودند و علیه دربار فاسد ناصری مقالات تند و آتشینی می نوشتند و تحجر موجود در جامعه ایران را سدی در برابر آمل خود می دیدند؛ و می کوشیدند با زبان قلم و سلاح اندیشه مردم ایران را به مزایای حریت و آزادی واقف سازند. گفتارهای این روزنامه باعث بیداری بسیاری از آزاداندیشان آن دوران شد. حاجی میرزا حسن رشدیه که بنیانگذار دبستان ها (مدارس جدید) است می گوید: مرا به رفتن به بیروت و یاد گرفتن شیوه نوین آموزگاری، یک گفتار از اختر بر انگیخت. روزی با پدرم آن را مطالعه می کردیم دیدیم نوشته، در اروپا از هر هزار تن، ده تن بی سوادند ولی در ایران از هر هزار تن، ده تن باسوادند. (کسروی، ۱۳۷۳، ص ۴۰-۴۱؛ آجودانی، ۱۳۸۳، ص ۲۶۰)

محتوای اختر به ویژه انتشار مطالبی درباره رعایت حقوق اجتماعی و فردی مردم و لزوم دخالت مردم در سرنوشت خود، آن چنان ناصرالدین شاه را پربیشان خاطر کرد که وی از تمام امکانات خود برای جلوگیری از ورود این روزنامه به داخل ایران استفاده نمود. اعتمادالسلطنه اشاره می کند که شاه از مطالب روزنامه اختر که به دستش می رسید به شدت برآشفته و متغیر میشد و دستور داده بود که وزارت امور خارجه ورود آن را به ایران ممنوع کند. (اعتمادالسلطنه، ۱۳۷۹، صص ۱۹۶، ۱۲۰) علی رغم تمام این سختگیری ها گردانندگان اختر به کمک آزادیخواهان ایرانی به طرق مختلف این روزنامه را به دست خوانندگان خود در داخل ایران می رساندند. به

نوشته کسروی که پدرش و خود در جوانی از راه اختر با اندیشه های انتقادی آشنا شده بود: اختر روزنامه ای ارجدار بود و نویسندگانش کسان با غیرت و نیکی بودند و گفتار های مغزدار و سودمندی نوشتند که یکی از انگیزه های آگاهی مردم، آن گفتار ها بوده است. (کسروی، پیشین، صص ۱۸-۱۹) میرزا مهدی به عنوان سردبیر اختر بسیاری از روشنفکران و آزادیخواهان آن دوره را ترغیب نمود تا مقالاتی را برای اختر بنویسند. خود میرزا مهدی نیز نویسنده ای زبردست بود و می توان گفت که وی تقریباً همان نقشی را در اختر ایفاء نمود که بعد ها دهخدا در صوراسرافیل بر عهده گرفت. از جمله آزادیخواهانی که در روزنامه اختر مقالاتی را در جهت آگاه سازی مردم جامعه ایران و انتقاد از حکومت فاسد مرکزی نوشتند می توان به سیدجمال الدین اسدآبادی، میرزا آقاخان کرمانی، میرزا حبیب اصفهانی (حبیب دستان)، میرزا یوسف خان مستشارالدوله، طالبوف تبریزی و... اشاره کرد که به جهت مقالات کوبنده ضد دولتی که در اختر نوشتند با مشکلات فراوانی روبه رو شدند. مستشارالدوله معاون وقت عدلیه به اتهام اینکه مطلبی در اختر در نقد ساختار دولت و عملکرد وزارتخانه ها نوشته بود به دستور ناصرالدین شاه زندانی گردید. (اعتمادالسلطنه، ۱۳۷۹: ص ۳۷۹) برخی از نویسندگان اختر به جهت آشنایی که با زبان فرانسه داشتند سعی می نمودند آثاری را که در فرانسه سبب آگاهی بخشی به مردم شده بود را به خوانندگان خود عرضه دارند. در همین راستا بود که میرزا حبیب اصفهانی کتاب سرگذشت ژیل بلاس و غرایب عادات ملل را که در غرب مدت ها قبل موجب بیداری اذهان شده بود را به فارسی برگرداند و به صورت پاورقی در اختر به خوانندگان خود عرضه نمود. برق تمدن از صفحات اختر بر قلوب مردم می تابید و ذوق روزنامه خواندن را در جامعه ایران، این روزنامه پدید آورد. نکته عجیب آنکه اختر به مرور زمان چنان شهرتی در قفقاز، ایران، ترکیه، هندوستان، عراق و دیگر نقاط به هم زد که در بعضی از نواحی قفقاز مردم عوام که روزنامه خواندن را نجس و گناه می دانستند خواص را که به خواندن روزنامه مذکور اشتیاق داشتند «اختری مذهب» می نامیدند. (براون، ۱۳۴۱، ص ۱۴۶)

رویکرد اختر به ایده های عصر روشنگری و آرمانهای انقلاب کبیر فرانسه

بررسی مقالات و مطالبی که اختر در طی بیش از دو دهه به انتشار آن همت گماشت حاکی از آن است؛ مفاهیمی که نویسندگان اختر تمرکز ویژه ای بر آن داشتند از مولفه ها و آمال عصر روشنگری و انقلاب فرانسه به شمار می رفتند. روشنگری حرکت فکری گسترده ای بود که در سده هیجدهم چند کشور اروپایی و امریکایی را فراگرفت. دانشمندانی که خود را فیلسوف می نامیدند در عرصه های گوناگون دانش بشری پدیدار شدند و بینش انسان را نسبت به جهان در ابعاد مختلف دگرگون ساختند. آنها به انتقاد از بی عدالتی و کاستی های نظام کهن پرداختند و کوشیدند به یاری دانش و آموزش، زنجیرهای نادانی و خرافات را از دست و پای انسان بردارند و امید به آینده بهتر را به مردم نوید دهند. جنبش روشنفکری که در سده هجدهم در اروپا آغاز شد، یکی از مهم ترین و سرنوشت سازترین رویداد های فرهنگ جهانی بود. این حرکت در تلاش و مبارزه علیه استبداد، خرافات، جزمیت و تعصب مذهبی گام برداشت و همچنین ایده آل ها و اندیشه هایی از قبیل ایمان به خرد، آزادی مذهب، اندیشه، بیان و ارج نهادن به تفکر علمی را مطرح کرد که، پایه جوامع پیشرفته صنعتی، دموکراتیک و آزادخواه بر آن استوار است. عصر روشنگری اروپا دارای ویژگی های ممتازی بود که طرز نگرش فیلسوف این عصر را نسبت به جهان هستی، جوامع انسانی و حقوق فردی تغییر داد. فیلسوفان عصر روشنگری معتقد بودند که عقل انتقادی، توانایی رهایی بخشی خود را ثابت خواهد کرد. آنان بیان می داشتند که خرد و علم، بشریت را خوشبخت تر و انسان تر خواهد کرد. (پورتر، ۱۳۷۸، ص ۲۸) مفاهیمی همچون «آزادی، برابری و برادری» که اختر در برخی از مقالات به تشریح آنها پرداخت در واقع شعار های اصلی انقلاب کبیر فرانسه بودند. اولین و یکی از مهم ترین موضوعاتی که اختر به آن پرداخت و در طول مدت انتشارش بارها به آن تاکید ورزید «قانون» بود. در واقع قانون و قانون خواهی اولین دغدغه روزنامه اختر و نویسندگان این روزنامه آزادخواه بود. گرچه ضرورت وجود قانون و لزوم حکومت مبتنی بر قانون در جامعه، سال ها قبل از انتشار اختر در ایران رواج یافت اما نقشی که اختر در این زمینه ایفاء نمود قابل ستایش است. به طور کلی می توان گفت که این دگرگونی در اندیشه در دوره معاصر ابتدا از غرب و هم زمان با شکل گیری انقلاب کبیر فرانسه و انقلاب صنعتی در انگلیس آغاز و سپس به وسایل مختلف در میان جوامع مشرق زمین و ایران توسعه و گسترش یافت. (وطن دوست، ۱۳۸۴، ص ۱۶۹)

روزنامه اختر با مطالبی که در مقالات خود منعکس می کرد نقش قابل توجهی در گرایش ایرانیان به سوی دنیای متجدد و نظامهای جدید غربی داشت. اندیشه تجدد و مولفه های آن از سوی گرداندگان و نویسندگان اختر دنبال می شد و در مقالات متعدد با موضوعات گوناگون، دلبستگی خود را به اندیشه تجدد نشان می دادند. در جای جای این روزنامه نوشته های متعددی در ستایش و سودمندی ایده های انقلاب فرانسه و آزادی های مدنی ناشی از آن انقلاب وجود دارد که یک منبع بسیار غنی در رویکرد ایرانیان به مفهوم آزادی و برابری می توانست باشد. در عصر مشروطه فرانسه به عنوان کعبه ی اندیشه سیاسی متفکران جدید، مورد توجه اختر قرار داشت. (میرسپاسی، ۱۳۸۴، ص ۱۱۸) نویسندگان روزنامه اختر از انقلاب کبیر فرانسه که در سال ۱۷۸۹م. تقریباً یکصد سال قبل از انتشار اختر رخ داده بود به غایت هوانخواهی می نمودند و همواره به آمال و ایده های آن انقلاب دوران ساز به عنوان یک الگوی مناسب می نگریستند. شاید بتوان برخی گرایشهای تندروانه در انقلاب مشروطه ایران را ملهم از انقلاب کبیر فرانسه دانست که اختر در ترویج و تبلیغ شعارهای آن پیشقدم بود. در اختر آزادی شخصی و دموکراسی اجتماعی که بعد از انقلاب کبیر فرانسه به واقعیت پیوست، همواره مورد توجه ویژه بود و حد و مرز هر کدام نیز مشخص شده بود. اختر در دو شماره ۱۲ و ۱۳ در مقالاتی تحت عنوان «آزادی افکار» و «آزادی حریت» با تکیه و آگاهی از آزادیهای موجود در جوامع غربی که به دنبال عصر روشنگری اروپا و انقلاب کبیر فرانسه رشد و گسترش یافته بود به توصیف و ستایش آزادیهای موجود در آن جوامع پرداخته و صریحاً تاکید کرد که، اندیشه آزاد یکی از مهم ترین عوامل تعالی و پیشرفت غرب بوده و برای نیل به پیشرفت و رسیدن به دموکراسی اجتماعی می تواند در جامعه ایران به عنوان یک الگو مورد توجه قرار بگیرد. اختر در تبیین علل مفید بودن آزادی در مسیر پیشرفت، مقالات متعدد نوشت: «می بینیم در جمله قانوننامه های مجالس شوری و انجمن های دیگر فصلی در این باب می نویسند. که هر کسی رأی خود را بدون هیچ ملاحظه و احتیاط خارجی و ترسی به آزادی بیان نماید. و این قدرها در این مطلب اعتنا و اهتمام دارند که جمیع قانون ها و احکام نظامات دولتی و مملکتی را استقرار و پایداری ندیده اند مگر در اینکه همین معنی آزادی را بطور مطلق در کارها جاری نمایند. در دول متمدنه این معنی را تا یک درجه پیش برده اند و اسبابی را که برای حصول این مقصود لازم دانسته اند تا توانسته اند فراهم آورده اند لکن بطوریکه معلوم است درجات آزادی در هیچ کجای دنیا اولاً به این درجه مطلوبه نرسیده و ثانیاً در میان آنها یعنی

آزادی که در مملکت و دولتی هست فرق کلی دارد با آزادی که در دیگر مملکت میباشد . . . « (اختر ، سال دوم ، شماره ۳۷) نویسندگان اختر مهم ترین وجه آزادی را ، آزادی افکار می دانستند و بر این گمان بودند که عامل اساسی در رسیدن به ترقی و کمال ، توجه به این وجه از مفهوم آزادی است . و این گونه است که « شرف انسان باقی نتواند بود مگر به آزادی افکار » . (اختر ، همان) به نظر می رسد منبع فکری نویسندگان اختر در مورد آزادی انسان ، برگرفته از نظریات روسو فیلسوف فرانسوی باشد . روسو مهم ترین اثر خود « میثاق اجتماعی » را با این جمله آغاز می کند : « انسان آزاد زاده می شود ولی همه جا در بند است » . آزادی یکی از مهم ترین مفاهیم در اندیشه روسو است و تاکید فراوان بر انسان آزاد دارد ولی به هیچ وجه منظورش آزادی بی قید و بند نیست . معتقد است انسان باید آزاد باشد البته نه بدان معنی که بتواند هر آنچه میل کند انجام دهد ، بلکه به این معنی که او عنصریست از یک اراده همگانی که زندگی او جزئی از یک زندگی مشترک است . بنابراین آزادی که روسو درباره اش سخن می گوید ، دیگر افسار گسیختگی محض نیست و نمی توان آن را رفتار بی قید و بند انسان مستقل و جدا از دیگران پنداشت . (جونز ، ج ۲ ، ۱۳۵۸ ، ص ۳۴۲) روسو و اندیشه های آزادیخواهانه وی در اختر به خوانندگان خود معرفی شد و به این ترتیب پاره ای از ایرانیان با مقالات اختر بیشتر با حقوق انسانی و اجتماعی خود آشنا شدند و برای اینکه بتوانند با آرامش ، امنیت و آزادی در جامعه زندگی کنند و مسیر کمال و ترقی را طی نمایند توجه ویژه ای به اندیشه های فیلسوفان فرانسوی نشان دادند . اختر و نوشته های انتقادی آن را می توان از منابع فکری روشنفکران ایران دانست . به نوشته یزدانی روشنفکران تبریز از طریق اختر با اندیشه های جدید سیاسی و اجتماعی متفکران و فیلسوفان اروپا آشنایی به هم رساندند. (یزدانی، ۱۳۸۸، ص ۲۲) اختر برای آشنایی هرچه بیشتر خوانندگان خود با آراء و اندیشه های فیلسوفان فرانسوی در مقاله ای از قول خبرنگار خود در آتن چنین می نویسد: « (ژان روسو) نام فیلاسوف نوشته است مردمان را طول عمر و دراز کردن مدت زندگانی در دست خودشان نیست. ولی دراز کردن عمر مملکت خود و زنده گانی هیئت مجموعه بقری که بخواهند در دست اهالی است. سر رشته عمر پولیتیک هر دولتی در دست سلطنت پادشاهان است . قون و قدرت قانونگذار ها به منزله دل دولت است قوت اجرائیه که قوانین و شرایع را در مملکت مجری می دارند مانند مغز مملکت است که حرکت دهنده و مدبر همه اعضا است . و اتفاق می افتد که مغز انسان معیوب بشود و مع ذالک زندگانی او باقی بماند چه می شود که شخص احمق می باشد و

باز زنده می ماند. اما وقتی که دل حرکات خود را ترک نماید آدمی می میرد». (اختر، سال سوم، شماره ۱۸)

اختر مستقیم و غیر مستقیم تمام سازمان ها و نهاد های سیاسی و اداری ایران را به باد انتقاد می گرفت. به طوری که انتقاد اختر از ساختار دولت و وضع وزارتخانه های ایران، خشم شدید ناصرالدین شاه را در پی داشت. (اعتمادالسطنه، پیشین، ص ۱۹۶) از آنجایی که در ایران، مخالفان آزادی کلام و بیان، آزادی را ابزاری برای فساد می دانستند اختر حد و مرز آزادی را مشخص و محدودیت هایی را مطرح کرد. اختر در این باره اینگونه استدلال می کند که «آزادی و حریت که می شنویم به معنی مطلق العنانی و آزادی و هرزه خیالی و بی شرمی نیست. آزادی نتیجه علم و ادب است و رکن محکم انسانیت. آزادی حافظ مدنیت است... آزادی رعایت حقوق است». (اختر، سال سوم، شماره ۱۲) «این اصطلاح آزادی که در ممالک متمدنه فرنگستان شایع شد و آن را مبنای همه ترقیات و آزادی ملک و تعمیم امنیت و آسایش ملت ها کرده اند به شروط و حدود چندی مشروط و محاط است... مقصود از آزادی ملت ها حریت شخصیه است که هر فردی از افراد در حفظ حقوق مشروعه خود آزاد بوده، از حد حقوق خود تجاوز به حقوق ابائی جنس خود نمایند...». (اختر، سال چهارم، شماره ۳۰) تبیین و تشریح مفهوم آزادی در غرب به وسیله نویسندگان اختر را می توان در مقابل دریافت نادرستی از این مفهوم قرارداد که آزادی را مرادف با لاقیدی و هرج و مرج می دانست و چنین برداشتی در نوشته های برخی ایرانیان اروپارفته دیده می شد.

از راه آشنایی با انقلاب فرانسه، ایرانیان با گونه ای دیگر از حکومت و رابطه دولت و ملت آشنا شدند. آنان آزادی و قانون را برآمده از انقلاب فرانسه میدانستند و آن دو مقوله را راز پیشرفت فرنگستان می شمردند. آشنایی با انقلاب فرانسه، مفاهیم سیاسی جدیدی را وارد زبان فارسی کرد و این مفاهیم بر شکل گیری اندیشه مشروطه اثر گذاشت. (یزدانی، ۱۳۸۶، ص ۱۰۵) نویسندگان اختر در شماره های مختلف این روزنامه تلاش کردند تا تصویری از پارلمان های اروپایی به ویژه انگلیس و فرانسه برای ایرانیان به دست دهند. در همین راستا اختر در باره تأسیس مجلس سنا و وظایف آن در فرانسه چنین نوشت «در فرانسه اولین سناتو [مجلس سنا] که تشکیل شد در سال ۱۷۹۹ میلادی بود که هفتاد و هفت سال پیش از این باشد. کار این مجلس اجرای نظامات و قوانین موضوعه حکومت بوده و اعضای آن نیز از جانب اهالی منتخب می شده اند».

اختر ، سال دوم ، شماره ۱۳) و به این ترتیب سعی می کردند خواننده ایرانی خود را از فضای حاکم بر نظامات پارلمانی غرب که به رشد دموکراسی در آن جوامع کمک کرده آگاه سازند. روزنامه اختر رسالت خود می دانست که مطالب خود را به گونه ای برای خوانندگان خود ارائه دهد که اذهان ایرانیان را برای ایجاد یک تغییر بنیادی در جامعه و حکومت مهیا کند . در این راستا در برخی موارد برای رسیدن به این هدف خود تحولات سیاسی اروپا را برای خوانندگان خود ارائه می نمود . « انتخابات مبعوثان فرانسه بکمال سکونت و آرامی شده انتخاب شهرهای فرانسه بسمت جمهوری مساعدت دارد. ولی سخت گیری های حکومت درباره انتخاب کنندگان دهات و قریه ها باعث این شد که در بعض جاها قرالی انتخاب کرده شدند عجاله آنچه معلوم شده است از پانصد و هفده نفر انتخابات سبصد و یازده نفر هواخواهان جمهوری و یکصد و نود و پنج (کونسرواٹر) نگارندگان وضع حاضر است . در یازده دایره دیگر اختلاف رأی حاصل شده دور نیست که در هنگام کشیده شدن قرعه سمت (کونسرواٹر) غلبه داشته باشد » . (اختر ، سال سوم ، شماره ۵۹)

روشن است که آگاهیهای مردم یک جامعه از وقایع و تحولات جهانی ، که زیر فشار حکومت مرکزی و خفقان مسلط بر جامعه بسر می برند ، می تواند در رشد فکری جامعه تأثیر فراوان داشته باشد . وقتی آزایخواهی و استقلال طلبی در قلب و روح ملتی راه یافت چنان نیروی عظیمی به وجود می آورد و توانایی و قدرتی ایجاد می کند که بزرگترین قدرت های جهانی در مقابل آن زیبون و ناتوان می شوند . (ملک زاده ، مجلد ۱۳۸۳ ، ۱ ، ص ۸۲) نویسندگان اختر هم با آگاهی از این مطلب ، در برخی از شماره ها توجه خود را به تحولات جهانی معطوف کردند و با این روش سعی در آگاهی بخشیدن به مردم داخل ایران داشتند چرا که می دانستند در جامعه ایران مردم به دلیل جهت گیری خاص نشریاتی که در داخل منتشر می شدند چندان به مزایای آزادی های موجود در جوامع غربی آگاه نبوده و در خواب غفلت بسر می بردند . روزنامه اختر با محتوایی تأثیرگذار بر افکار عمومی و در جهت آشنایی مردم ایران به ویژه روشنفکران و عناصر بالای جامعه با مدنیت غربی و مقولات نوین ، نقش به سزایی داشت و با مطالب خود به طرز زیرکانه ای فضای ذهنی و افکار مردم جامعه ایران را همگام با پیشرفت های غرب ، مهیای پذیرش تغییر می نمودند . علاوه بر این روزنامه اختر در افشای فساد حکومتی و زوایای پنهان برخی قراردادهای نقش موثری ایفا نمود ، به گونه ای که یکی از عوامل روشنگری در جریان جنبش توتون و تنباکو نوشته های اختر بود .

از آنجایی که رفتار و عملکرد یک انسان در جامعه، بر اساس باور ها و افکارش شکل می گیرد و این باور ها و افکار هستند که اعضای جامعه را به تحریک و اشتها در جهت حمایت یا تقابل با نظام سیاسی موجود وادار به موضع گیری می کند نویسندگان اختر سعی در شکل دهی به افکار مردم ایران داشتند.

برخی از ادیبان و فلاسفه غربی به خصوص متفکران فرانسوی نخستین بار در روزنامه اختر به خوانندگان ایرانی معرفی شدند. روزنامه اختر در برخی از مقالات خود به افراد و شخصیت های برجسته و آثار فکری که نقش موثری در رشد فکر آزادی در جوامع غربی داشته اند اشاره می کند. برای نمونه ضمن معرفی ویکتور هوگو شاعر و نویسنده فرانسوی خلاصه ای از سخنان وی در باب اهمیت آزادی، امنیت و صلح جهانی را چنین می نویسد: «... فقره محتاج بودن مردم به صلح و صلاح در اطراف جهان محسوب می شود و بنابراین طرف صلح و صلاح غالب خواهد شد. بازار عمومی که در سال ۱۸۷۸م. در پاریس [برپا] خواهد شد از فتوحات زمان آینده است. قرارنامه صلح و صلاح است. تصدیق و امضای مقابله نامه برادری در میان تمام اقوام مختلفه است. صلح و صلاح فعل زمان آینده است. مدنیت زمان آینده از سه کلمه مرکب است. آزادی، برابری، برادری. آزادی راجع به ملت ها است، برابری راجع به انسانیت، برادری راجع به دل ها است». (اختر، سال سوم، شماره ۱۷)

اختر به مدت ۲۰ سال متوالی جلوه گاه افکار ایرانیان از وطن دور افتاده ای بود که هنوز به سعادت و ترقی و تحول اوضاع کشور خود امیدوار بودند. (محیط طباطبایی، ۱۳۶۶، ص ۲۹) برخی از آثاری که در غرب سبب آگاهی بخشی به مردم شده و راه را برای رسیدن به دموکراسی اجتماعی و آزادی در جوامع غربی هموار نموده هم از نگاه تیزبین گردانندگان اختر دور نیفتاده و توجه ویژه به این گونه آثار داشته اند. از جمله اختر در سال پنجم انتشار خود به کتاب «سرگذشت تلماک» نوشته فنلون منتقد اجتماعی فرانسوی اشاره می کند. فنلون در تاریخ افکار قرن هجدهم فرانسه تأثیر بسزایی داشت. انتقادات وی از حکومت فرانسه و دستگاه کلیسایی مورد توجه فلاسفه عصر روشنگری قرار گرفت. ایرانیان و عثمانی ها که برخی از واقعیات جامعه خود را در آن می یافتند به ترجمه این اثر پرداختند و در واقع بیان دل را در حدیث دیگران می جستند. سرگذشت تلماک توسط میرزا علی خان ناظم العلوم که از تحصیل کرده های فرانسه و هواخواه

اندیشه نو بود به فارسی برگردانده شد و در سال ۱۳۰۴ ه. ق در ۶۷۰ صفحه منتشر گردید . (آدمیت ، ۲۵۳۶ ، ص ۵۶)

محتوای روزنامه اختر از جهت پراکندن بذر قانون خواهی ، تجدد سیاسی همچون ناسیونالیسم ، وطن خواهی، جدایی قوای مملکتی (تفکیک قوا) ، تعقیب و تشویق آموزش و پرورش نوین و لزوم افزودن به سطح آگاهی های مردم ایران ، که اکثر این مفاهیم نشأت گرفته از اروپای سده ۱۸ و ۱۹ بود بسیار مورد توجه نوجوانان داخل ایران گرفت و تأثیر فراوانی در گرایش مردم به افکار جدید که در نهایت طی روندی منجر به انقلاب مشروطیت ایران شد، برجای گذاشت. یکی از مفاهیمی که روزنامه اختر بسیار به آن پرداخت، افکار سوسیالیستی بود. اختر در یکی از سرمقاله های خود تحت عنوان « مساوات و برابری» پس از توضیح معنی مساوات و این که در نظام های سیاسی گوناگون رویکردی متفاوت به آن وجود دارد، نوشت: « ... و فرقه دیگر مساوات (کمونیستی) و برابری مطلق و عمومی معتقد شده و الان در اطراف فرنگستان جمعیتی چند بر این معتقد فراهم شده و در همه جا اعضا و هواخواهان دارند که از آن جمله کمون های فرانسه بودند که بعد از جنگ پروسیا و فرانسه اوضاع اغتشاش و اختلالی را در پاریس بر پا داشته و این قسم جمهوریت و مساوات مطلقه را می خواستند در ممالک فرانسه مجری بدارند تا آنکه حکومت بعد از گرفتاری های زیاد و زحمت های بسیار ، اهل شورش را مغلوب و پریشان کرد» . (اختر ، سال سوم ، شماره ۱۵) این مقاله نشان می دهد نویسندگان روزنامه اختر از وقایع انقلاب کبیر فرانسه، کمون پاریس و اندیشه های سوسیالیستی برخاسته از انقلابات اروپایی به خوبی مطلع بودند.

رویکرد دیگر نویسندگان روزنامه اختر بر محور توضیح و تبیین مفاهیم و نظامهای جدید سیاسی اروپا چون « جمهوری خواهی » و ارائه دیدگاه هایی در مورد این شیوه حکومت استوار بود. اگرچه رویکرد غالب در روزنامه اختر مشروطه خواه و لیبرال بود ولی در کنار آن سعی می کرد خوانندگان خود را با نوع دیگری از حکومت در اروپا هم آشنا کند . حکومتی که آزادتر و مترقی تر از حکومت مشروطه سلطنتی به شمار می رفت. از دید اختر « در حکومت جمهوری تنها نظامات قوانین را مطاع دانسته رئیس و اجزای دولت و عموم مأمورین و رعیت را در نظرگاه قوانین به طور مساوی می دانند و اتباع محافظت از آن را وظیفه عمومی خویش می شمارند .

رئیس جمهور را جز اینکه وظایف سمتیه و ریاست را ایفا کند تکلیفی ندارد و رأی و مقاصد او تأثیر آشکاری در کارها ندارد». (اختر، سال دوم، شماره ۵۵)

نتیجه گیری

اندیشه های جدید سیاسی، فلسفی، اجتماعی و آرمانهای انقلاب کبیر فرانسه به شدت جهان را تحت تأثیر قرارداد. در ایران نیز آن افکار و آمال و اندیشه هاتوسط روزنامه هایی چون اختر و برخی اندیشه گران عصر قاجار به عنوان یک الگو در راستای تغییر، شناخته و ترویج گردید. در شناخت تاریخ تجدد در ایران عصر قاجار، اختر و برخی دیگر از روزنامه های آزادیخواه در انعکاس و توضیح و تبیین مفاهیم و مقولاتی همچون آزادی، دموکراسی، ملیت، استقلال، قانون خواهی و... در جامعه ایران نقش ارزنده ای را ایفاء کردند. در روزنامه اختر که روزنامه ای در تبعید به شمار می رفت، ضمن تبیین ضرورت اخذ تأسیسات جدید مدنی و به ویژه تأکید بر تأسیس مدارس جدید و نقش موثر آموزشهای جدید در بیداری فکری مردم ایران، توضیح و تبیین آرمانها و محتوای انقلاب کبیر فرانسه و تشریح اندیشه های متفکران و فیلسوفان سیاسی دوران جدید و معاصر اروپا یک رسالت و وظیفه شناخته می شد. نویسندگان اختر با یادآوری و بازخوانی انقلاب کبیر فرانسه و انعکاس مفاهیم عصر روشنگری و انقلاب فرانسه گونه ای دیگر از حکومت و رابطه دولت و ملت را به ایرانیان خود عرضه کردند. در حقیقت اختر نقش برجسته ای در ترویج شعارهای انقلاب کبیر فرانسه و اثرات آن انقلاب و آشنا ساختن روشنفکران ایرانی با آن ایفاء نمود. اینکه آزادیخواهان ایرانی هرگاه با مشکلی مواجه شدند صفحات تاریخ را ورق زده به انقلاب فرانسه توجه کردند و با اشاره به انقلاب فرانسه، آمال و ایده های آن را برای خود باز آفرینی کردند، بی تردید نقش روزنامه اختر و مقالات نویسندگان آن که از اولین روزنامه نگاران سیاسی نویسنده ایرانی منتقد ساختارهای سنتی بودند، انکار ناپذیر است. علاوه بر این باید در این نکته مهم نیز تأمل نمود که شعارها و آموزه های انقلاب کبیر فرانسه که توسط روزنامه هایی چون اختر برای ایرانیان به زبان ساده تبلیغ می شد در پیدایی برخی اندیشه های رادیکال و تندروانه در انقلاب مشروطه ایران تأثیر نهاد.

منابع و مأخذ

- ۱- اختر، سال دوم شماره ۱۳، ۴ محرم ۱۲۹۳ ه. ق.
- ۲- اختر، سال دوم، شماره ۳۷، ۱۱ صفر ۱۲۹۳ ه. ق / ۷ مارس ۱۸۷۶ م.
- ۳- اختر، سال دوم، شماره ۵۵، ۱۱ ربیع الاول ۱۲۹۳ ه. ق / آپریل ۱۸۷۶ م.
- ۴- اختر، سال سوم، شماره ۱۲، ۲۸ صفر ۱۲۹۴ ه. ق / ۱۴ مارس ۱۸۷۷ م.
- ۵- اختر، سال سوم، شماره ۱۵، ۱۲ ربیع الاول ۱۲۹۴ ه. ق / ۲۸ مارس ۱۸۷۷ م.
- ۶- اختر، سال سوم، شماره ۱۷، ۱۹ ربیع الاول ۱۲۹۴ ه. ق / ۱۸۷۷ م.
- ۷- اختر، سال سوم، شماره ۱۸، ۲۲ ربیع الاول ۱۲۹۴ ه. ق / ۷ آپریل ۱۸۷۷ م.
- ۸- اختر، سال سوم، شماره ۵۹، ۱۶ شوال ۱۲۹۴ ه. ق / ۲۴ اکتبر ۱۸۷۷ م.
- ۹- اختر، سال چهارم، شماره ۳۰، ۳ شعبان ۱۲۹۵ ه. ق / ۱ مه ۱۸۷۸ م.
- ۱۰- روح القدس، مقاله « غفلت تا کی »، شماره ۱۷، محرم ۱۳۲۶ ه. ق.
- ۱۱- آجودانی، ۱۳۸۳، ماشالله، مشروطه ایرانی، تهران، نشر اختران.
- ۱۲- آدمیت، فریدون، ۲۵۳۶، یاد نولوژینه ختم مشروطیت ایران، تهران، پیام.
- ۱۳- اعتماد السلطنه، محمد حسن خان، ۱۳۷۹، روزنامه خاطرات، با مقدمه و فهرس ایرج افشار، تهران، امیرکبیر.
- ۱۴- براون، ادورادجی، ۱۳۴۱، مطبوعات و ادبیات ایران در دوره مشروطیت، به قلم محمد عباسی، تهران، کانون معرف.
- ۱۵- پورتر، روی، ۱۳۷۸، روشنگری، ترجمه سعید مقدم، تهران، اختران.
- ۱۶- توکلی طرقی، محمد، ۱۳۸۱، تجدید و میو بازانندیشی تاریخ، تهران، نشر تاریخ ایران.
- ۱۷- جونز، وت، خداوندان اندیشه سیاسی، ترجمه علیرامین، جلد ۲، تهران، امیرکبیر، ۱۳۵۸.
- ۱۸- جهاننگلو، رامین، ۱۳۷۹، ایران و مدرنیته، ترجمه حسن سامعی، تهران، نشر گفتار.
- ۱۹- ذاکر حسین، عبدالرحیم، ۱۳۶۸، مطبوعات سیاسی در ایران در عصر مشروطیت، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- ۲۰- رضوانی، محمد اسماعیل، ۲۵۳۶، انقلاب مشروطیت ایران، تهران، چاپخانه سپهر.
- ۲۱- رئیس نیا، ۱۳۷۴، رحیم، ایران و عثمانی در آستانه قرن بیستم، تبریز، آزاده.
- ۲۲- صدر هاشمی، محمد، ۱۳۶۳، تاریخ جراید و مجلات ایران، جلد ۱، اصفهان، بی نا.

- ۲۳- عباسی، مسلم، ۱۳۸۶، «تاثیر روزنامه اختر بر پدیده قانون خواهی در انقلاب مشروطیت»، یاد، شماره ۸۵، پاییز.
- ۲۴- قدیمی قیداری، عباس، «رویکردهای مورخان قاجاری به اروپا و استعمار» فصلنامه جستارهای تاریخی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، دوره اول، شماره اول، بهار و تابستان ۱۳۸۹.
- ۲۵- کسروی، احمد، ۱۳۷۳، تاریخ مشروطه ایران، تهران، امیرکبیر.
- ۲۶- کهن، گوئل، تاریخ سانسور در مطبوعات ایران، ۲ جلد، تهران، انتشارات آنگاه، بی تا.
- ۲۷- محیط طباطبایی، محمد، تاریخ تحلیلی مطبوعات ایران، تهران، انتشارات بعثت، ۱۳۶۶.
- ۲۸- ملکزاده، مهدی، تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، مجلد ۱، تهران، سخن، ۱۳۸۳.
- ۲۹- مولانا، حمید، ۱۳۷۱، گذر از نوگرایی، ترجمه یونس شکرخواه، تهران، مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه.
- ۳۰- _____، سیرات تباطات اجتماعی در ایران، تهران، دانشکده علوم اجتماعی، ۱۳۸۵.
- ۳۱- میرسپاسی، علی، تأمل بدر مدرنیته ایرانی، بحث یدر باره گفتمانهای روشن فکری و سیاست مدرنیزاسیون در ایران، ترجمه جلیلتوکلیان، تهران، طرحنو، ۱۳۸۴.
- ۳۲- وطن دوست، غلامرضا، «روزنامه اختر و ترویج قانونخواهی قانون گرایی در عصر ناصری»، مسکویه، شماره ۱، زمستان ۱۳۸۴.
- ۳۳- یزدانی، سهراب، صوراسرافیل نامه آزادی، تهران، نشرنی، ۱۳۸۶.
- ۳۴- _____، مجاهدان مشروطه، تهران، نی، ۱۳۸۸.